

Функціонування і розвиток механізмів державного управління
УДК 351:631

Лозинська Тамара Миколаївна

*доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри публічного управління та адміністрування
Полтавський державний аграрний університет*

Lozynska Tamara

*Doctor of Science in Public Administration, Professor,
Head of the Department of Public Management and Administration
Poltava State Agrarian University
ORCID: 0000-0003-2858-9374*

**МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ВИРОБНИЦТВА
ОРГАНІЧНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ В
КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ
MECHANISMS OF LONG-TERM SUPPORT OF ORGANIC FOOD
PRODUCTION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF ENSURING FOOD
SECURITY**

***Анотація.** Вступ. Концепція сталого розвитку (sustainable development) наголошує на необхідності встановлення балансу між потребами сучасного суспільства і майбутніх поколінь, включно з потребами в безпечному у довкіллі. У вирішенні цього надскладного завдання, що передбачає узгодження економічних, соціальних і екологічних питань певну роль відіграє органічне землеробство.*

Метою статті є висвітлення питань розвитку виробництва органічних продуктів харчування в Україні та світі, визначення впливу органічного землеробства на продовольчу безпеку та сталий розвиток,

обґрунтування пропозицій щодо удосконалення механізмів державної підтримки виробництва органічної продовольчої продукції.

Матеріали і методи. Матеріали включають: статистичні дані, дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, нормативно-правову базу. Основними методами дослідження були: монографічний, індексний, узагальнення, формалізації.

Результати. Наведено статистичні дані, які демонструють динаміку виробництва органічного продовольства протягом останніх років, зокрема під час війни. Акцентовано увагу на проблемах ведення органічного землеробства а землях, розташованих у південних областях України. Узагальнено основні механізми державної підтримки виробництва органічних продуктів харчування та звертається увага на проблеми реалізації цих механізмів. Розглядаються умови та вимоги, що висуваються державою до сертифікації органічної продукції, систематизовано основні тенденції розвитку цієї сфери. Наведено пропозиції щодо удосконалення загальної моделі державної підтримки виробництва органічної продовольчої продукції, а також економічного механізму підтримки.

Перспективи. Оскільки попит на органічну продукцію в світі зростає, розвиток цього сектора аграрного виробництва має хороші перспективи за відповідної підтримки держави. Звертається увага на перспективи розвитку органічного землеробства локальними товаровиробниками в територіальних громадах.

Ключові слова: *продовольча безпека, органічне виробництво, сталий розвиток, державна підтримка, сертифікація.*

Summary. *Introduction. The concept of sustainable development (sustainable development) emphasizes the need to establish a balance between the needs of modern society and future generations, including the needs for a safe*

environment. Organic farming plays a role in solving this extremely difficult task, which involves the coordination of economic, social and environmental issues.

The purpose of the article is to highlight the development of organic food production in Ukraine and the world, to determine the impact of organic farming on food security and sustainable development, substantiation of proposals for improving the mechanisms of state support for the production of organic food products.

Materials and methods. The materials include: statistical data, research by domestic and foreign scientists, regulatory framework. The main research methods were: monographic, index, generalization, formalization.

The results. Statistical data demonstrating the dynamics of organic food production in recent years, particularly during the war, are provided. Attention is focused on the problems of organic farming in the lands located in the southern regions of Ukraine. The main mechanisms of state support for organic food production are summarized and attention is drawn to the problems of implementing these mechanisms. The conditions and requirements put forward by the state for the certification of organic products are considered, the main trends in the development of this area are systematized. Suggestions for improving the general model of state support for the production of organic food products, as well as the economic mechanism of support, are given.

Prospects. Since the demand for organic products in the world is growing, the development of this sector of agricultural production has good prospects with the appropriate support of the state. Attention is drawn to the prospects for the development of organic farming by local commodity producers in territorial communities.

Key words: *food safety, organic production, sustainable development, state support, certification.*

Постановка проблеми. Активний розвиток органічного сегменту аграрного ринку спостерігається з початку 20-х років, а вже у 2020 р. Україна посідала провідне місце на світовому ринку органічного продовольства. Зростання занепокоєння споживачів у розвинутих країнах світу безпечністю продуктів харчування спонукало уряди цих країн до розроблення механізмів мотивації виробників щодо використання технологій органічного землеробства та їх фінансової підтримки. В Україні попит на органічні харчові продукти гальмується низькою платоспроможністю населення, а їх пропозиція – недосконалістю механізмів державної підтримки. Цими обставинами і обумовлюється актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті реалізації концепції сталого розвитку проблематика виробництва органічних продуктів харчування стала популярною серед науковців і політиків, які гостро відчують настрої електорату. Х. Кіршман, аналізуючи інформаційний бум щодо органічного виробництва, наводить приклад Швеції, де політичною метою є збільшення площі орних земель для органічного землеробства на 20% [1, с. 2]. Однак, для Кіршмана та достатньо великої групи європейських учених (наприклад [2]) питання про те чи підкріплюється ідея органічного виробництва науковими доказами усе ще залишається відкритим і вимагає продовження досліджень. Більшість українських учених сумнівів щодо корисності, важливості та необхідності виробництва органічних продуктів не висловлюють. Такі учені, як О. Шпикуляк, І. Беженар, І. Білокінна [3], А. Вдовиченко [4], Ю. Славгородська [5], Л. Мармуль [6], відслідковуючи позитивну динаміку виробництва органічного продовольства в Україні і наявні проблеми його розвитку, наголошують на необхідності посилення державної підтримки цього сегменту аграрного виробництва з огляду на його експортні перспективи та природозахисні функції. Очевидно, що для завдань повоєнного відновлення

економіки України нарощування експортного потенціалу матиме важливе значення, а отже, наукове обґрунтування державних механізмів підтримки органічного виробництва залишається актуальним питанням.

Метою статті є висвітлення питань розвитку виробництва органічних продуктів харчування в Україні та світі, визначення впливу органічного землеробства на продовольчу безпеку та сталий розвиток, обґрунтування пропозицій щодо удосконалення механізмів державної підтримки виробництва органічної продовольчої продукції.

Матеріали і методи. При написанні статті використано статистичні дані платформ Organicinfo та Agrportal, дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, нормативно-правову базу щодо продовольчої безпеки, захисту споживачів та органічного виробництва. Методологічно основою дослідження стало положення щодо сталості господарських систем, які прагнуть до мінімізації негативного впливу на довкілля через організацію органічного землеробства. Для систематизації наукових здобутків використано *монографічний* метод, а виявлення основних проблем виробництва органічних продуктів харчування в Україні базувалося на використанні методу *узагальнення*. Пояснення окремих термінів (наприклад, «механізм державної підтримки») здійснювалося за допомогою методу *дескриптивної* (описової) *формалізації*; *індексний* метод став у нагоді при відслідковуванні динаміки виробництва органічного продовольства.

Виклад основного матеріалу. У 2022 р Україна збільшила обсяги експорту органічної продовольчої сировини до Європейських країн. За даними представників громадської спілки «Органічна Україна» експорт органічних олійних культур у 2022 р. у порівнянні з попереднім роком зріс на 22,5%, а загалом органічної продукції – на 15,8% [7]. Це свідчить як про стабільний попит на органічне продовольство, так і про можливості України, хоча утримати лідерські позиції в цьому сегменті ринку є

непростим завданням, зважаючи на специфіку органічного виробництва. Особливості сучасного виробництва органічного продовольства були виявлені в такому:

– попит на органічні продукти харчування продиктовано недовірою до безпечності традиційних технологій аграрного виробництва, поширенням алергічних захворювань, які пов'язують із застосуванням хімічних засобів у виробництві продовольства. Вживання органічних продуктів харчування разом із здоровим способом життя стало модним і престижним, оскільки це дорого коштує. Як зазначає Х. Кіршман: «Принципи органічних практик походять із природничих філософій, а не природничих наук» (переклад з англ. тут і далі – Т. Лозинська) [1, с. 2]. Висока вартість органічного продовольства є серйозним обмежувальним чинником розширення ринку цієї продукції в Україні;

– органічне землеробство забезпечує порівняно нижчу урожайність культур, що вимагатиме залучення до сільськогосподарського обігу більшої кількості земель, яких у світі фактично немає. В Україні із 462 225 тис. га, зайнятих під органічним виробництвом у 2020 р. 30 % перебувають на окупованій території або в зоні ведення бойових дій, тобто вони надовго втрачені. Висновок зарубіжних фахівців, які мають змогу проводити дослідження тривалий період, полягає в тому, що «...органічне сільське господарство не може прогодувати світ, тому що вагомим науковим доказом є значно нижча врожайність культур в системі органічного землеробства» [там само, с. 3]. Отже, ринок органічної продукції є обмеженим ресурсно;

– зростання попиту на продовольство, як правило, відбувається паралельно із зростанням чисельності населення, але в останні десятиліття приріст населення спостерігається в економічно бідних країнах, що не вплине на обсяги споживання органічного продовольства. Це означає, що країни Азії та Африки не сформуують ринки для української органічної продукції;

– європейські ринки органічної продукції (яка, крім високої вартості, відрізняється ще й коротким терміном зберігання) – Франції, Італії, Іспанії, Нідерландів тощо, орієнтуються на внутрішній попит і повністю його задовольняють. Основою державної політики цих країн щодо продовольства є національний протекціонізм, який сприяв формуванню у споживачів стійкого уявлення про кращу якість вітчизняної продукції. На цей ринок українська органічна продукція потрапляє з великими складнощами і в основному у вигляді сировина для подальшої переробки.

Однак, наведені обмеження ринку органічної продукції не завадили українським виробникам зміцнити свою присутність як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, вирішуючи питання глобальної продовольчої безпеки (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка основних показників розвитку виробництва органічних продуктів харчування в Україні, 2018-2022 рр.

Показники	Роки					2022 р. до 2018 р., %
	2018	2019	2020	2021	2022	
Загальна площа с.-г. угідь, зайнятих під виробництво органічної продукції, тис. га	233,5	284,5	410,6	370,1	246,1	105,4
Кількість виробників с.-г. органічної продукції	501	470	419	418	380	75,8
Обсяг проданої продукції на внутрішньому ринку, млн дол. США	21,0	24,0	26,0	33,0	17,0	81,9
Обсяг проданої продукції на зовнішньому ринку, млн дол. США	157,0	189,0	204,0	222,0	219,0	139,5

Джерело: узагальнено за даними [8]

Наведені дані свідчать, що виробництво органічного продовольства, особливо з вищою доданою вартістю, дозволяє розв'язати декілька проблем, важливих в умовах ведення війни:

1. Збільшити валютні надходження в країну, значення яких не потребує пояснення;
2. Стабілізувати зайнятість і одночасно сприяти надходженню коштів до місцевих бюджетів за рахунок податку на доходи фізичних осіб;
3. Скоротити обсяги виробництва традиційних зернових культур і соняшника, з реалізацією яких виникли труднощі через блокаду портів і митних кордонів, перемістивши ресурси під виробництво органічних культур;
4. Зменшити забруднення довкілля хімічними речовинами, підтримуючи таким чином концепцію сталого сільськогосподарського розвитку.

Ситуація, яка склалася в Європі з попитом на органічні продукти харчування, а також подорожчання традиційних продуктів харчування і зростання фермерських витрат через військову агресію Росії спонукають Європейську Комісію розробляти заходи щодо підвищення продовольчої безпеки, зокрема і шляхом надання підтримки виробникам органічної продукції на основі координації діяльності з урядом України. За даними опитування, проведеного громадською спілкою «Органічна Україна» майже 70% опитаних українських виробників потребують фінансової підтримки у вигляді доступу до дешевих кредитів або бюджетного фінансування; 15% потребують допомоги з експортом продукції і 7% – з продажем продукції на внутрішньому ринку [9]. Очевидно, що викладені аргументи обумовлюють необхідність застосування механізмів державної підтримки виробників органічної продукції, особливо тих, хто веде господарську діяльність на дрібних за розмірами ділянках (1-3 га).

Найбільш поширеними механізмами державної підтримки органічного землеробства в Україні на даному етапі його розвитку є: *організаційно-правовий* (забезпечує унормування питань створення та обігу органічної продукції, підтвердження її якості за допомогою сертифікації, функціонування реєстрів виробників і сертифікаторів тощо); *економічний* (надає додаткові ресурси для ведення бізнесу в секторі органічного виробництва); *інформаційно-просвітницький* (сприяє вчасному отриманню інформації про події, заходи, процедури на ринку органічної продукції; забезпечує участь у ярмарках і виставках; спрямовується на підвищення обізнаності товаровиробників щодо нових наукових розробок) – рис.

Рис. 1. Основні механізми державної підтримки виробництва органічного продовольства

Джерело: побудовано автором

Організаційно-правовий механізм державної підтримки виробництва органічного продовольства спрямовано на створення інституційного середовища для функціонування органічного землеробства, розроблення правил і процедур виробництва органічної продукції, її обігу, маркування, підтвердження відповідності встановленим вимогам тощо. Оскільки органічна продукція на даному етапі суспільного розвитку є привабливою для споживачів, попри висновки науковців щодо відсутності доказів про шкідливість традиційного землеробства [1; 2], державні органи влади в рамках політики продовольчої безпеки мають розробити механізми забезпечення якості та безпечності органічних продуктів харчування, а також попередити розповсюдження недостовірної інформації про їх властивості.

Базовим нормативно-правовим актом, що визначає умови та принципи органічного виробництва є Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [10], яким було замінено Закон 2014 р. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини. Закон 2018 р. є більш чітким і конкретним та встановлює обов'язковість сертифікації виробництва та/або обігу органічної продукції. Основні документи нормативно-правового забезпечення органічного виробництва наведено в табл. 2.

Економічний механізм передбачає використання методів економічного стимулювання діяльності, яка в певний час набуває пріоритетного значення для держави (пільгове оподаткування, відшкодування вартості кредитів, гарантовані закупівлі, надання державних послуг тощо), або, навпроти, має на меті позбавити ресурсу виробника, який порушує встановлені правила. Зокрема Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» передбачає використання штрафів за неправомірне

використання позначень «органічний», «органік», «екологічний» тощо на упаковці та недобросовісну рекламу.

Таблиця 2

**Нормативно-правове забезпечення виробництва органічного
продовольства**

Нормативно-правовий акт	Реквізити	Зміст нормативно-правового акта
1. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції	Закон України від 10.07.2018 № 2496-VIII.	Визначає основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, засади правового регулювання органічного виробництва, обігу органічної продукції та функціонування ринку органічної продукції, правові основи діяльності центральних органів виконавчої влади, суб'єктів ринку органічної продукції та напрями державної політики у зазначених сферах.
2. Про затвердження Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції	Постанова Кабінету міністрів України від 23.10.2019 № 970	Визначає детальні правила органічного виробництва та обігу органічної продукції галузей органічного виробництва.
3. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу	Постанова Кабінету Міністрів від 12.02.2020 № 87	Визначає механізм ведення Державного реєстру операторів, що здійснюють виробництво продукції відповідно до вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, Державного реєстру органів сертифікації у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції, Державного реєстру органічного насіння і садивного матеріалу та вимоги до їх змісту.
4. Про затвердження Порядку сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23.10.2019 № 970	Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2020 № 1032	Визначає механізм сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, видачі сертифіката, його дублікату та форму.

У 2022 р. передбачалося надання виробникам органічної продукції бюджетної субсидії з розрахунку на одиницю оброблюваних угідь, відшкодування вартості витрат на проведення сертифікації органічного виробництва та бюджетної субсидії з розрахунку на одну голову великої рогатої худоби у розмірі 5 тис. грн на 1 га оброблюваних угідь (не більше 20 га на господарство) і на 1 голову великої рогатої худоби, а також відшкодування до 30% вартості витрат на проведення сертифікації органічного виробництва. Однак, виробники досить скептично оцінюють програми державної підтримки органічного виробництва, відмічаючи відсутність обґрунтованості встановлених платежів та розподіл коштів у ручному режимі. Програма, на думку представників сектору органічного виробництва, вирвана з контексту розвитку сільських територій і направлена на згортання підтримки можливостей для дрібних фермерських господарств [11]. 30 млн грн, які спрямовувалися на державну підтримку органічного виробництва, це дуже невеликий обсяг, враховуючи, що лише сертифікація підприємств обходиться у більше, ніж в 1 млн грн.

Вимагає удосконалення і інформаційно-просвітницький механізм, який має бути основним у поширенні інформації про значення органічного виробництва у забезпеченні сталого розвитку і продовольчої безпеки, а також у попередженні деградації ґрунтів і збереження природного різноманіття. Виробництво органічних продуктів харчування залишається ексклюзивним видом діяльності, поставляючи у багатьох випадках нішеві товари, воно не може запропонувати ринку великі обсяги продовольства за суттєво вищими цінами, але органічне виробництво дозволяє українським товаровиробникам отримати вищі доходи, ніж в традиційному землеробстві.

Слід відмітити і позитивні зрушення, започатковані державою у сфері виробництва органічного продовольства, які насамперед, матимуть позитивний вплив на продовольчу безпеку. Йдеться про розроблений і

ухвалений порядок сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, що також має важливе значення для просування української органічної продукції на ринках Європи. Державний реєстр операторів, що здійснюють виробництво органічної продукції, не зважаючи на воєнний стан, запрацював в Україні в 2023 р., а з червня 2023 р. Міністерство аграрної політики та продовольства започаткувало і ведення Реєстру органів сертифікації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, зростання попиту у світі на органічні продукти харчування є стимулом для розвитку цього сегменту аграрного виробництва в Україні та підтримки глобальної продовольчої безпеки. Проте існуючі обмеження ринку органічної продукції вимагають від держави застосування механізмів підтримки виробників органічного продовольства та розроблення правил ведення органічного землеробства і підтвердження відповідності цим правилам шляхом сертифікації. Основними механізмами державної підтримки є організаційно-правовий, економічний та інформаційно-просвітницький, які потребують подальшого вдосконалення.

В подальших наукових дослідженнях доцільно зосередити увагу на розробленні заходів державного стимулювання локальних виробників органічної продукції та створення органічно-екологічних кластерів, що дозволить зміцнити позиції українських товаровиробників.

Література

1. Kirchmann H., Bergstrom L. Organic Crop Production – Ambitions and Limitations. Uppsala Sweden: Swedish University of Agricultural Sciences Dept. of Soil and Environment, Springer, 2008. 25 p.
2. Vigar V., Myers S., Oliver C., Arellano J., Robinson S., Leifert C. A systematic review of organic versus conventional food consumption: is there a measurable benefit on human health? *Nutrients*. 2020. 12(1), 7. URL:

- <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7019963/> (дата звернення: 11.02.2024).
3. Шпикуляк О. Г., Беженар І. М., Білокінна І. Д. Сучасні тенденції розвитку органічного виробництва в аграрному секторі і фермерських господарствах. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 8. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-8-04-04/2023-8-04-04> (дата звернення: 11.02.2024).
 4. Вдовиченко А. В. Перспективні напрями державної підтримки органічного сільського господарства в Україні. *Агросвіт*. 2016. № 17. С. 44-49.
 5. Славгородська Ю. В. Виробництво органічної продукції в Україні: стан та перспективи. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2016. № 4. С. 49-54.
 6. Мармуль Л. О., Новак Н. П. Розвиток органічного виробництва в Україні на засадах кооперації. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 26032.
 7. Ринок органічної продукції ЄС: яке місце на ньому займає Україна. *Agroportal*. 2023. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/evropeyskiy-rinok-organichnoji-produkciji-yake-misce-na-nomu-zaймає-ukrajina> (дата звернення: 11.02.2024).
 8. Підсумки 2023 року в органічному секторі. *OrganicInfo*. 2023. URL: <https://organicinfo.ua/news/results-of-2023/> (дата звернення: 12.02.2024).
 9. Грантова програма «Підтримка органічного сектору в Україні». *Органічна платформа знань*. URL: https://organic-platform.org/top_news/grantova-programa-pidtrymka-organichnogo-sektoru-v-ukrayini/ (дата звернення: 12.02.2024).
 10. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.07.2018 № 2496-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 36. Ст. 275. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (дата звернення: 13.02.2024).

11. Про підтримку розвитку органічного виробництва. *AgroPolit.com*. 2020. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/766-derjpidrimka-2021-2023-ochima-predstavnikiv-sektora-yaki-kroki-slid-zrobiti-uryadu> (дата звернення: 13.02.2024).

References

1. Kirchmann H., Bergstrom L. Organic Crop Production – Ambitions and Limitations. Uppsala Sweden: Swedish University of Agricultural Sciences Dept. of Soil and Environment, Springer, 2008. 25 p.
2. Vigar V., Myers S., Oliver C., Arellano J., Robinson S., Leifert C. A systematic review of organic versus conventional food consumption: is there a measurable benefit on human health? *Nutrients*. 2020. 12(1), 7. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7019963/> (date of access: 11.02.2024).
3. Shpykuliak O. H., Bezhenar I. M., Bilokinna I. D. Suchasni tendentsii rozvytku orhanichnoho vyrobnytstva v ahrarnomu sektori i fermerskykh gospodarstvakh. *Problemy suchasnykh transformatsii. Serii: ekonomika ta upravlinnia*. 2023. № 8. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-8-04-04/2023-8-04-04> (date of access: 11.02.2024).
4. Vdovychenko A. V. Perspektyvni napriamy derzhavnoi pidtrymky orhanichnoho silskoho gospodarstva v Ukraini. *Ahrosvit*. 2016. № 17. S. 44-49.
5. Slavhorodska Yu. V. Vyrobnytstvo orhanichnoi produktsii v Ukraini: stan ta perspektyvy. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii*. 2016. № 4. S. 49-54.
6. Marmul L. O., Novak N. P. Rozvytok orhanichnoho vyrobnytstva v Ukraini na zasadakh kooperatsii. *Ekonomika APK*. 2016. № 9. S. 26032.

7. Rynok orhanichnoi produktsii YeS: yake mistse na nomu zaimaie Ukraina. *Agroportal*. 2023. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/yevropeyskiy-rinok-organichnoji-produkciji-yake-misce-na-nomu-zaymaye-ukrajina> (date of access: 11.02.2024).
8. Pidsumky 2023 roku v orhanichnomu sektori. *OrganicInfo*. 2023. URL: <https://organicinfo.ua/news/results-of-2023/> (date of access: 12.02.2024).
9. Hrantova prohrama «Pidtrymka orhanichnoho sektoru v Ukraini». *Orhanichna platforma znan.* URL: https://organic-platform.org/top_news/grantova-programa-pidtrymka-organichnogo-sektoru-v-ukrayini/ (date of access: 12.02.2024).
10. Pro osnovni pryntsypy ta vymohy do orhanichnoho vyrobnytstva, obihu ta markuvannia orhanichnoi produktsii: Zakon Ukrainy vid 10.07.2018 № 2496-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2018. № 36. St. 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (date of access: 13.02.2024).
11. Pro pidtrymku rozvytku orhanichnoho vyrobnytstva. *AgroPolit.com*. 2020. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/766-derjpidrimka-2021-2023-ochima-predstavnikiv-sektora-yaki-kroki-slid-zrobiti-uryadu> (date of access: 13.02.2024).